

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ο ΚΑΙΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΗΓΑ ΣΤΟΝ BYRON

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
BYZANTINO ΜΟΥΣΕΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ο ΚΑΙΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΗΓΑ ΣΤΟΝ BYRON

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Κ. Ι. ΣΟΥΕΡΕΦ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Η ΧΑΡΤΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ¹

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όταν γεννιόταν ο Ρήγας στο Βελεστίνο, σημειώνονται σημαντικές επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Τότε ενδυναμώνεται σημαντικά το μορφωτικό ευρωπαϊκό περιβάλλον και προωθείται η έφεση για μάθηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Το νέο επιστημονικό και τεχνικό κύμα του 18^{ου} αιώνα δεν στρίζεται πλέον αποκλειστικά στον λόγο, όπως κατά κανόνα ίσχει στο παρελθόν. Για την εμπέδωση της επιστημονικής και τεχνικής γνώσης καθιερώνεται παράλληλα η οπτική γνωστική υποστήριξη με την ανάπτυξη της επεξηγηματικής χρήσης γραφημάτων, τεχνικών σχεδίων και διαγραμμάτων, των πινακοποιημένων αριθμητικών δεδομένων, αναπαραστάσεων και απεικονίσεων. Τον 18^ο αιώνα η επιστήμη παύει να είναι προνόμιο των λίγων και γίνεται αντικείμενο ενδιαφέροντος των πολλών. Πληθαίνουν οι δημόσιες συζητήσεις εκλαϊκευσης της επιστημονικής γνώσης και για πρώτη φορά κυριαρχούν σε αυτές αναζητήσεις για τους μηχανισμούς του σύμπαντος, του φυσικού κόσμου και της γεωγραφίας, επηρεάζοντας την ευρωπαϊκή σκέψη. Σε αυτή τη μεγάλη διαδικασία μετάβασης έπαιξαν ρόλο οι Ακαδημίες Επιστημών, που άρχισαν να ιδρύονται από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα στην Ευρώπη (βόρεια και νότια). Τότε καθιερώνεται η δημοσιοποίηση των επιστημονικών ερευνών και αποτελεσμάτων μέσω του επίσης νέου θεσμού των «Πρακτικών» των εργασιών των Ακαδημιών και επιστημονικών Εταιρειών, αλλά και των ανεξάρτητων επιστημονικών περιοδικών και φυλλαδίων, τα οποία έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή τον 18^ο αιώνα ως εκλαϊκευτικά αναγνώσματα για το φιλομαθές κοινό.

Οι άνθρωποι του 18^{ου} αιώνα δεν αρκούνται πλέον στην ανάγνωση κειμένων για την καλλιέργεια και προώθηση της σκέψης τους, αλλά γοτεύονται και αναζητούν

¹ Ο Καθηγητής Ευάγγελος Λιβιεράτος ήταν κεντρικός ομιλητής, με θέμα «Τα αινίγματα της Χάρτας: Μία άλλη ανάγνωση της Χάρτας του Ρήγα», στα εγκαίνια της έκθεσης *Η Χάρτα του Ρήγα στο Καπεσόβο. 220 χρόνια από την έκδοσή της* (Βιέννη 1797) στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων. Η έκθεση (11 Μαρτίου - 6 Μαΐου 2018) διοργανώθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, σε συνεργασία με την Πασχάλειο Σχολή Καπεσόβου, το ΑΠΘ και τη Ζωσιμία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων.

τη γνώση προσλαμβάνοντας νοήματα που προσφέρουν οι «εικόνες», με την ευρύτερη έννοια του όρου. Ανάμεσά τους, εξέχουσα θέση κατέχουν οι χάρτες, οι οποίοι απασχόλησαν τους ανθρώπους ήδη από την περίοδο των Μεγάλων Ανακαλύψεων. Άλλωστε, ένας από τους κύριους λόγους ίδρυσης της παρισινής Ακαδημίας Επιστημών, λίγο μετά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ήταν και η «βελτίωση των χαρτών». Όμως η διάδοση των χαρτών στα ευρύτερα στρώματα συνδυάζεται με τη στροφή του ενδιαφέροντος προς τη γεωγραφία, η οποία γίνεται κυρίαρχη τάση τον 18^ο αιώνα, στο κλίμα του γενικότερου ενδιαφέροντος για θέματα επιστήμης και τεχνολογίας και διεύρυνσης των οριζόντων της οικουμένης. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ανάμεσα στα μορφωτικά ενδιαφέροντα του Ρήγα, όπου κυριαρχούν οι λέξεις, οι χάρτες και η εικονογράφηση της γεωγραφίας καταλαμβάνουν σημαίνουσα θέση, αφού, όπως αναφέρει πρώτος ο Νικολόπουλος το 1824, «η συγκριτική γεωγραφία ήταν η πλέον ευχάριστη απασχόλησή του».²

Η δημιουργία της Χάρτας, ένα από τα αποτελέσματα της πνευματικής και μορφωτικής συγκρότησης του Ρήγα, εντάσσεται στις ιδεολογικές διεργασίες που χαρακτητικές αναζητήσεις και δράσεις επηρεάζονται από τις νέες συνθήκες που επικρατούν για την ανάγκη απελευθέρωσης του Γένους. Αυτό το δίπολο αντανακλάται στον 19^ο αιώνα, όπως φαίνεται από τις αναφορές στη ζωή και το έργο του, με τη Χάρτα να γίνεται κύριο θέμα. Είναι τέτοια η επιρροή της ώστε ακόμη και το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, ο λόγιος διευθυντής της Γαλλικής Σχολής Αθηνών Albert Dumont (1878-1879, ες ενός πολύμονου ταξιδιού του το 1868 στις ευρωπαϊκές περιοχές της Οθωμανικής

² «Sa plus agréable occupation était la géographie comparée», βλ. C. Nicolo-Poulo, «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas l' un des principaux auteurs de la révolution qui a pour but l' indépendance de la Grèce». *Revue Encyclopédique*, XXI, 1824, 275-280.

³ A. Dumont, 1873. *Le Balkan et l' Adriatique*. Paris: Didier et Cie, p. 148. Η ελληνική ανώνυμη μετάφραση του κεφαλαίου «Φιλιππούπολις – Η αφύπνιση των Βουλγάρων» του Γαλλικού πρωτοτύπου, στο τομίδιο: Αλβέρτου Δυμόν, 1881. *Oi Boúlgaroi*. Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, σελ. 30: Εις πολλάς της Ρωμυλίας ελληνικά κώμας βλέπει τις εισέτι μέγαν χάρτην ατελέστατον της Αρχαίας Ελλάδος, της Θράκης και της Μακεδονίας. Ούτος είναι έργον του φιλοπάτριδος Ρήγα Φεραίου, του τριάκοντα έτη προ της ανεξαρτησίας πολέμοιν τον Λείψανον· πόσον δε συνετέλεσεν ούτος να κρατήση την εν ταις καρδίαις έφεσιν της απελευθερώσεως! Ήν η δόξα των προγόνων, ήν οι υποταχθέντες εις άπιστον δεσπότην υἱοί, είχον ούτως ανά πάσαν ώραν υπό τας όψεις.

αυτοκρατορίας, κυρίως της Ρωμυλίας, στο ταξιδιωτικό του έργο το 1873, όταν βρέθηκε μπροστά στη Χάρτα στα ελληνικά χωριά εκεί.³ Αυτή η εικόνα της Χάρτας που είχαν μπροστά στα μάτια τους οι Έλληνες είναι ένα ιστορικής σημασίας έργο, έστω και ατελέστατον (*très-imparfait*) κατά το αυστηρό μάτι του Γάλλου ελληνιστή.

Δεν γνωρίζουμε πότε και πού ο Ρήγας συγκρότησε στη σκέψη του την ιδέα της Χάρτας. Αν ήταν αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας διανοητικής διεργασίας πριν από το 1791 ή μιας χρονικά βραχύτερης μετά τη χρονιά αυτή. Ήταν άραγε μια σύλληψη που διαμορφώθηκε αρχικά στην Κωνσταντινούπολη, στο ρωσόφιλο υψηλό μορφωτικό περιβάλλον των Φαναριωτών, στο οποίο συμμετείχε, όπου οι επαφές με τους διπλωματικούς κύκλους αντιπροσώπων των δυτικών δυνάμεων εκεί ήταν συχνές,⁴ Ή μήπως άραγε οι πνευματικές ανουσιάτες του Ρήγα για τη Χάρτα ανήκουν στη μεταγενέστερη περίοδο 1786-1790 στο Βουκουρέστι και στην ενδοχώρα της Μολδοβλαχίας, όπου ήδη δραστηριοποιείται εκεί με κοινωνική άνεση;⁵ Ή μήπως στην πρώτη περίοδο στη Βιέννη, κατά το έντονο β' εξάμηνο του 1790, όταν ακολουθώντας ως γραμματικός από το Βουκουρέστι τον υποστηρικτή του Χριστόδουλο Κιρλιάν(o)⁶ εκδίδει τα πρώτα του βιβλία στη Βιέννη. Η η ιδέα της Χάρτας διαμορφώνεται την κρίσιμη πενταετία 1791-1796, όταν πάλι πίσω στο Βουκουρέστι συνειδητοποεί τις προσπικές και αποφασίζει οριστικά «περί του πρακτέου» στο ώριμο γαλλόφιλο ελληνικό περιβάλλον της πόλης. Όμως, παρά τη χρονική αβεβαιότητα σχετικά με τη σύλληψη της ιδέας για τη δημιουργία της Χάρτας και του τρόπου με τον οποίο αυτή κατασκευάστηκε, το βέβαιο είναι ότι η Χάρτα δεν συνιστά ένα παράδοξο φαινόμενο, όπως προκύπτει από την προτεραιότητα που έχει στον σχεδιασμό του συγγραφικού έργου του Ρήγα, ο οποίος την περίοδο 1793-1796 διαδίδει ευρέως τα σχετικά με την προετοιμασία της στους κύκλους του Βουκουρεστίου. Απεναντίας, η Χάρτα είναι το φυσικό επακόλουθο μιας πνευματικής διεργασίας που δημιούργησε στη σκέψη του Ρήγα το

⁴ Οι διπλωμάτες αυτοί εξ ορισμού ήταν χρήστες χαρτών και γεωγραφικών ατλάντων και εξοικειωμένοι με τα νέα αυτά «εργαλεία», λόγω της θέσης τους και του ρόλου τους στην εξωτερική πολιτική των χωρών τους, όπως π.χ. ο γνωστός χαρτογράφος Choiseul-Gouffier, πρέσβης της Γαλλίας στην Πύλη, τον επισκέπτη του οποίου Barthélémy, συγγραφέα του Νέου Αναχάρσεως, πιθανώς γνώρισε εκεί ο Ρήγας το 1784. Βλ. A. Ubicini, 1881. *La Grand Carte de la Grèce par Rhigas. Revue de Géographie*, IX, 9-25.

⁵ Μετά την αναχώρησή του από την Κωνσταντινούπολη το 1786, είναι ήδη το 1787 άριστα εγκαταστημένος στη Βλαχία, με μεγάλο κτήμα στη Βλάσκα (δεν σημειώνεται στη Χάρτα), νότια της Βουκουρεστίου προς τον Δούναβη.

⁶ Ελληνικής καταγωγής που έφερε τον αυστριακής απονομής τίτλο του «βαρόνου του Langenfeld».

νέο μορφωτικό περιβάλλον της Ευρώπης του 18^{ου} αιώνα. Ποιό όμως ήταν το χαρτογραφικό περιβάλλον της εποχής και πόσο ευρύτερα γνωστό ήταν αυτό, μέσα στο οποίο ο Ρήγας ως εμπειρικός χαρτογράφος, με μακροχρόνια γεωγραφικά ενδιαφέροντα, συνέλαβε και εκτέλεσε το χαρτογραφικό του έργο; Σύνθετα και πολύπλοκα ερωτήματα, δύσκολο να απαντηθούν με πληρότητα. Ωστόσο, μερικές γενικές παρατηρήσεις ίσως συμβάλουν στην προσέγγιση του Ρήγα ως «χαρτογράφου», του οποίου πάντως τα χαρακτηριστικά κυμαίνονται μεταξύ της παρατήρησης του Νικολόπουλου για «την πλέον ευχάριστη απασχόλησή του» και εκείνης του Dumont για τη Χάρτη ως «ατελέστατο μέγα χάρτη».

Ήδη από τον 17^ο αιώνα, πρώτα στη Γαλλία⁷ και μετά σε όλες τις προηγμένες χώρες της Ευρώπης, ο «δικασμός» μεταξύ της επιστημονικής-τεχνικής/στρατιωτικής χαρτογραφίας και της παραδοσιακής «λόγιας» ακολουθεί διαφορετικούς δρόμους, που αποκλίνουν όλο και περισσότερο τον 18^ο αιώνα. Τότε, οι (επιστημονικοί) στρατιωτικοί χάρτες γίνονται αυστηρά απόρρητοι (επομένως άγνωστοι στο ευρύ κοινό), ενώ οι κλασικοί λόγιοι χάρτες, κυκλοφορούν ελεύθερα και γίνονται κτήμα όλο γραφικό χώρο, εγγύτερο και πιο απομακρυσμένο, μέσα στο ευρύτερο μορφωτικό πνεύμα του 18^{ου} αιώνα. Οι λόγιοι χάρτες συνεχίζουν την παράδοση του παρελθόντος ως έργα ακαδημαϊκών κυρίως χαρτογράφων με γεωγραφική, ιστορική, φιλολογική ή φυσιογνωστική παιδεία και μικρή γνώση των νέων επιστημονικών μεθόδων κονιοτικών των αποτυπώσεων του εδάφους, αλλά και των νέων τεχνικών απειροτάτους. Δύο διαφορετικοί κόσμοι χαρτών συνυπάρχουν από τότε. Ο ένας λόγιος, και με έφεση στην ιστορία, με ευρύτερη διάδοση κυρίως από το β' μισό του 18^{ου} αιώνα, χωρίς μεγάλη πιστότητα απεικόνισης του γεωγραφικού χώρου. Ο άλλος, ο επιστημονικός και απόρρητος λόγω στρατιωτικής προέλευσης και χρήσης, απρόσιχικά στάδια, για λόγους ελέγχου και ασφαλείας) γνωστός μόνο στους στρατιωτικούς απεικόνιση του γεωγραφικού χώρου, γι' αυτό και σε μεγαλύτερη κλίμακα απεικό-

⁷ Βλ., π.χ., J. W. Konvitz, 1987. *Cartography in France, 1660-1848: Science, Engineering, and Statecraft*. Chicago: University Press. Επίσης, C. M. Petto, 2007. *When France was King: Cartography: The Patronage and Production of Maps in Early Modern France*. Lanham, MD: Lexington Books.

νισης σε σύγκριση με τους λόγιους χάρτες. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα αυτών των δύο τόσο διαφορετικών χαρτογραφικών κόσμων της εποχής, που παράγουν χάρτες, που δεν συναντώνται μεταξύ τους στην ίδια χώρα παραγωγής τους. Αυτό συνέβη και με το περίφημο πρόγραμμα τοπογραφήσεων και χαρτογραφικής απεικόνισης της επικράτειας των Αψβούργων, που άρχισε το 1763, επί βασιλείας της Μαρίας Θηρεσίας, για να ολοκληρωθεί το 1787, επί του διαδόχου της Ιωσήφ Β'.⁸

Οι χάρτες της εξαιρετικής αυτής στρατιωτικής χαρτογράφησης, βασισμένης σε πρωσικά πρότυπα, δεν έγιναν γνωστοί και διαθέσιμοι στο κοινό και για τον λόγο αυτό δεν χρησιμοποιήθηκαν στην εκδοτική παραγωγή. Αντίθετα, οι λόγιοι χάρτες πολύ παλαιότερης τυπολογίας, όπως οι διαδεδομένοι γαλλικοί, π.χ., των Delisle (1675-1726), de Vaugondy (1688-1766), d' Anville (1697-1782), de Vaugondy (1723-1786), Choiseul-Gouffier (1752-1817), Barbié du Bocage (1760-1825), κ.ά., καθώς και των μιμητών τους σε όλη την Ευρώπη, ήταν ευρύτερα διαδεδομένοι και πολύ συχνά διακεκριμένα αποκτήματα ιδιωτικών βιβλιοθηκών πγεμόνων και μορφωμένων, όπως ήταν πολλοί Έλληνες στην Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι, τη Βιέννη και σε άλλες πόλεις συγκέντρωσης του ευημερούντος Ελληνισμού.

Ένα άλλο πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα της σχεδόν ανύπαρκτης κυκλοφορίας στρατιωτικών και συνεπώς νέων «επιστημονικών» χαρτών, στις περιοχές δράσης του Ρήγα, είναι η περίφημη αυστριακή χαρτογράφηση του Δούναβη.⁹ Τέτοιου είδους χάρτες, εκ των πραγμάτων, είναι άγνωστοι στον Ρήγα. Αντίθετα, λόγω της παιδείας, φιλομάθειας και της κοινωνικής του θέσης, που διευκόλυνε την πρόσβα-

⁸ Λέγεται και «Πρώτη Στρατιωτική Χαρτογράφηση» της Αυτοκρατορίας, βλ. E. Λιβιεράτος (επιμ.), 2003. Φύλλα Χάρτη της Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι. Θεσσαλονίκη: Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς.

⁹ Navigationskarte der Donau (Χάρτης πλούγησης του Δούναβη) των στρατιωτικών τοπογράφων Ignaz Lauterer και Siegfried Tauferer στη σχέση κλίμακας το 1 εκ. στον χάρτη να αντιστοιχεί σε περ. 2 χλμ. στο έδαφος. Ο σχετικός χάρτης τυπώθηκε στη Βιέννη το 1789, τη χρονιά της κορύφωσης του νικηφόρου για τους Αψβούργους πολέμου εναντίον των Οθωμανών και της Γαλλικής Επανάστασης και είναι κλασικό προϊόν της κεντροευρωπαϊκής στρατιωτικής χαρτογραφικής τεχνογνωσίας, βλ. E. Λιβιεράτος, 2011. «Δούναβης. Το μέγα όριο στην ιστορία των χαρτών. Η αποτύπωση (1789) από το Βελιγράδι στη Μάυρη Θάλασσα», συνοδευτικό ομώνυμης έκθεσης στη Δημοτική Χαρτοθήκη Κοζάνης, 11 Οκτωβρίου 2010 - 16 Ιανουαρίου 2011, http://cartography.web.auth.gr/Kozani/Donau/Danube_0.pdf. Επίσης, A. Τσορλίνη, 2011. «Ο Σχολιασμός στον Χάρτη Navigationskarte der Donau», συνοδευτικό ομώνυμης έκθεσης στη Δημοτική Χαρτοθήκη Κοζάνης, 11 Οκτωβρίου 2010 - 16 Ιανουαρίου 2011, <http://cartography.web.auth.gr/Kozani/Donau/Navigationskarte.pdf>.

στη σε βιβλιοθήκες, μουσεία και συλλογές, αλλά και λόγω της γεωγραφικής του κλίσης, είναι βέβαιο ότι γνώριζε τους παλαιότερους λόγιους χάρτες, διαθέσιμους και δημοφιλείς στην εποχή του. Αυτό άλλωστε αποδεικνύει η γεωμετρική χαρτογραφική ανάλυση της Χάρτας¹⁰, η οποία παραπέμπει σαφώς σε τέτοια πρότυπα. Επίσης, φαίνεται ότι ο Ρήγας δεν επιρεάζεται (εάν βέβαια το γνώριζε) από ένα κορυφαίο έργο του λόγιου χαρτογραφικού περιβάλλοντος της εποχής, πασίγνωστου στη Βιέννη την περίοδο που κυκλοφορούσε εκεί: τον σπουδαίο Παγκόσμιο Άτλαντα του Schrämbel (1751-1803).¹¹ Δεδομένης της μεγάλης δημοσιότητας και δημοφιλίας που έτυχε το έργο του, είναι αξιοσημείωτο να μην έπεσε στην αντίληψη ή και την εμπειρία του Ρήγα (σχεδόν συνομότικου του Schrämbel) ή του περιβάλλοντός του, κατά τη διάρκεια των δύο παραμονών του στη Βιέννη, αλλά κυρίως της πρώτης, το εξάμηνο από τον Ιούνιο του 1790 μέχρι τον Ιανουάριο του 1791, διάστημα στο οποίο είχε εκδοθεί ο χάρτης της Ελλάδας που περιλαμβάνεται στον Άτλαντα (τύπου d' Anville αυτός). Δεν υπάρχει όμως κανένα στοιχείο που να συνηγορεί για την επαφή του Ρήγα με την εκδοτική διαδικασία και το χαρτογραφικό περιεχόμενο του έργου του Schrämbel, κατά τη διάρκεια σχεδίασης της Χάρτας¹².

Όλα συνηγορούν ότι τα χαρτογραφικά πρότυπα του Ρήγα δεν θα μπορούσαν να είναι άλλα από τους λόγιους (παλαιότερους) χάρτες ή από σύγχρονούς του χάρτες βασισμένους σε παλαιότερα λόγια πρότυπα. Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε άλλη εκδοχή, λ.χ. για τη σκόπιμη χρήση των λόγιων χαρτών ως ιδεολογική επιλογή, είναι αβάσιμη. Είναι προφανές ότι ο Ρήγας χρησιμοποιεί ως χαρτογραφικά πρότυπα

¹⁰ C. Boutoura, 2008. «On the map projection of Rigas Velestinlis Charta». *e-Perimetron*, Vol. 3, No.3, 146-160. http://www.e-perimetron.org/Vol_3_3/Boutoura.pdf. Επίσης: X. Μπούτουρα, 2017. «Το προβολικό σύστημα της Χάρτας» στο Ε. Λιβιεράτος, 2017. *Η Χάρτα του Ρήγα. Τα δύο (συν) πρόσωπα. Μια «άλλη» ανάγνωση του χάρτη*. Τρικόγλειος Βιβλιοθήκη, 1. Θεσσαλονίκη: ΒΚΠ ΑΠΘ, 63-69.

¹¹ Ε. Λιβιεράτος, 2008. «Άτλαντες. Ο Παγκόσμιος Άτλαντας του Schrämbel (1786-1800)», συνοδευτικό της έκθεσης Η Κοζάνη στον Κόσμο των Χαρτών. Δημοτική Χαρτοθήκη Κοζάνης, 12 Οκτωβρίου - 7 Δεκεμβρίου 2008, σελ. 2. Ανάκτηση από: http://cartography.web.auth.gr/Kozani/KOZ_Atlas.pdf. Επίσης, βλ. U. Kohlmaier, 2001. *Der Verlag Franz Anton Schrämbel*. Dissertation Dr. Phil., Geisteswissenschaftlichen Fak., Universität Wien.

¹² Το σίγουρο πάντως είναι ότι τον πρώτο Αυστριακό Άτλαντα γνωρίζει ο Άνθιμος Γαζής, αφού ο χαράκτης του παγκόσμιου χάρτη του (ο Γαζής τον ονομάζει Άτλαντα ή χάρτη [...] της υδρογείου) που εκδίδεται επίσης το 1800 στη Βιέννη είναι ο Κάρολος Σχίνδελμαϋερ (Schindelmayer), κουνιάδος του Schrämbel και ο χαράκτης του χάρτη της Ελλάδος στον Άτλαντα του Schrämbel (έκδοσης 1791).

αυτά που είναι εγγύτερα στο περιβάλλον του. Δεν φαίνεται να αναζητεί συγκεκριμένες τυπολογίες, δεδομένων και των δυσκολιών που θα παρουσίαζε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εάν προκριθεί ως χρόνος προετοιμασίας της σχεδίασης της Χάρτας το μεγάλο διάστημα συνεχούς διαμονής του στο Βουκουρέστι, από τις αρχές του 1791 μέχρι το καλοκαίρι του 1796, τότε μάλλον πρέπει να αναζητηθεί το χαρτογραφικό πρότυπο στην πρωτεύουσα της Βλαχίας, στο ανώτερο περιβάλλον εργασίας, συνανταστροφής και επιρροής του Ρήγα. Και ένα τέτοιο περιβάλλον ήταν αυτό των πρεμόνων Μιχαήλ Σούτσου (1791-1793 και το 1793-1795 στη Μολδαβία) και Αλέξανδρου Μουρούζη (1793-1795), των πλουσίων Ελλήνων ρεκτών (όπως π.χ. ο ιατρός Σιλβέστρος Φιλίππης) και κυρίως του γνωστού για τις επαναστατικές ιδέες του, ήδη από την Κωνσταντινούπολη όπου υπηρετούσε πριν, Γάλλου διπλωμάτη Gaudin,¹³ αντιπροσωπευτικής προσωπικότητας της επαναστατικής Γαλλίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία,¹⁴ στο Γαλλικό Προξενείο Βουκουρεστίου το 1791, όπου ο Ρήγας φέρεται να υπηρετεί ως μεταφραστής και διερμηνέας. Ο γαλλόφιλος κύκλος του ισχυρού περιβάλλοντός του στο Βουκουρέστι πολύ πιθανόν ήταν ο διαθέτης των χαρτών, οι οποίοι φαίνεται να αποτέλεσαν το κυρίως πρότυπο που χρησιμοποιεί ο Ρήγας. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η προμήθεια των χαρτών-προτύπων να έγινε από το χαρτογραφικό (πάντα μη στρατιωτικό)¹⁵ περιβάλλον της Βιέννης κατά το εξάμηνο της παραμονής του εκεί, από τον Ιούνιο 1790 μέχρι τον Ιανουάριο 1791¹⁶, κατά το οποίο πάντως το βραχύχρονο εκδοτικό του πρόγραμμα κοντά στον Καρλιάν(ο) ήταν πολύ βεβαρημένο.¹⁷

¹³ C.-É. Gaudin, 1822. *Du Soulèvement des Nations Chrétiniennes dans la Turquie Européenne*. Paris: C.-J. Trouve.

¹⁴ P. Firges, 2017. *French Revolutionaries in the Ottoman Empire: Diplomacy, political culture, and the limiting of Universal Revolution, 1792-1798*. Oxford Scholarship Online. February 2017; DOI:10.1093/acprof:oso/9780198759966.001.0001.

¹⁵ Ιδιαίτερα στη Βιέννη, ο έλεγχος του περιεχομένου των χαρτών ήταν θεσμικά πολύ αυστηρός και επιβεβλημένος από τις στρατιωτικές υπηρεσίες ασφαλείας των Αιφβούργων, ιδιαίτερα μετά τον Επταετή Πόλεμο (1755-1764). Αυτός είναι, άλλωστε, και ο λόγος της επιμονής των αυστριακών αρχών σχετικά με τη Χάρτα, κατά την ανακριτική διαδικασία του Ρήγα και των συντρόφων του.

¹⁶ Ένα περιβάλλον, πολύ ανήσυχο χαρτογραφικά, λόγω του μεγάλου θορύβου που είχε προκαλέσει η μεγάλη και μακροχρόνια εκδοτική διαδικασία στη Βιέννη του παγκόσμιου Άτλαντα του Schrämbel που κυκλοφορούσε ευρύτατα την εποχή.

¹⁷ Τότε εξέδωσε ο Ρήγας στη Βιέννη, με την ενίσχυση του Καρλιάνου, πολλά από τα βιβλία του, λογοτεχνικές και επιστημονικές μεταφράσεις του που είχε ήδη από πριν προετοιμάσει.

Πρωτογενή στοιχεία, από πηγές, σχετικά με τα πρότυπα που χρησιμοποιεί ο Ρήγας για τη σύνταξη της Χάρτας, δεν υπάρχουν.¹⁸ Εντούτοις, από τη μελέτη των μορφοτύπων της Χάρτας, φαίνεται η ομοιότητά της με τα παλαιότερα γαλλικά πρότυπα των λόγιων χαρτών και ιδιαίτερα με εκείνα του Delisle των αρχών του 18^{ου} αιώνα, οι οποίοι αργότερα αναπαράγονταν από άλλους χαρτογράφους της λόγιας σχολής (και όχι πάντα Γάλλους) σχεδόν μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Παρατηρώντας κάποιος ειδικός τη Χάρτα, αποκομίζει δύο κύρια «οπτικά ερεθίσματα» που παραπέμπουν άμεσα στο πρότυπο του Delisle: αυτά είναι ο σχηματότυπος της ακτογραμμής του Αγίου Όρους¹⁹ και ο μορφότυπος του διακοσμητικού υπομνήματος (Cartouche).²⁰ Η συγκεκριμένη χαρτογραφική τυπολογία Delisle²¹ έχει δοκιμαστεί με ψηφιακές μεθόδους και τεχνικές ως βέλτιστα προσαρμοζόμενη στη Χάρτα, χωρίς όμως να καλύπτει το σύνολο της επιφανείας της.²² Ακολουθείται ως πρότυπο τουλάχιστον μέχρι

¹⁸ Ο Λάιος, π.χ. δεν γνωρίζει αν η Χάρτα είναι πρωτότυπο έργο. Αναφέρεται υποθετικά στους d' Anville, Barbié du Bocage, Choiseul-Gouffier κ.ά. και παροτρύνει, με αξιοσημείωτη ειδικοί επί του θέματος. Βλ. Γ. Λάιος, 1960. «Οι Χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών». Αθήναι: Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας. Τόμ. 14, 231-312.

¹⁹ Ε. Λιβιεράτος, 2008. Άγιον Όρος και Κύπρος στον χάρτη της Ελλάδος του Άνθιμου Γαζή (1800). Αγιορειτική Βιβλιοθήκη, I. M. Σίμωνος Πέτρας, Άγιον Όρος Αθώς. Το κατά Delisle Άγιον Όρος σχηματίζει στο μέσον της Χάρτας, διά χειρός Ρήγα, ένα σχήμα μοναδικό και «ευρύχωτο οποίο δεν συναντάται σε άλλους χάρτες της εποχής, της επιρροής d' Anville, του πραγματικού κυρίαρχου της λόγιας χαρτογραφίας του αιώνα. Ο σχηματότυπος του Αγίου Όρους της Χάρτας δεν υπάρχει ούτε στον χάρτη της Ελλάδας της επισημειωμένης καταγωγής d' Anville που εκδίδει ο Schrämbel το 1791 για να περιληφθεί στον Άτλαντά του, ούτε στον χάρτη (Πίναξ της Ελλάδος) του Άνθιμου Γαζή του 1800, στον οποίο επίσης ακολουθείται κυρίως ο d' Anville.

²⁰ Y. Z. Tzifopoulos, E. Livieratos, 2019. Mapping Cartouches in Riga's Charta and Gatzis' Pinax: The Elaborately Symbolic Narrative of a Map. e-Perimetron, Vol. 14, No. 2, 77-84. http://www.e-perimetron.org/Vol_14_2/Tzifopoulos_Livieratos.pdf

²¹ Παρουσιάστηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 17-18 Μαΐου 2007: E. Livieratos, 2007. Joint International Workshop on Digital approaches to cartographic heritage, του International Cartographic Association Working Group on Digital Technologies in Cartographic Heritage, Athens, 18-19 May 2007, βλ. <http://cartography.web.auth.gr/2ndW/Programme.pdf>, το αφέρωμα στη Χάρτα του Ρήγα, με τίτλο: A digital look at Riga's Charta, 1796-1797. Επίσης, E. Livieratos, 2008, ó.p.

²² C. Boutoura, ó.p.

το 1795 από άλλους χαρτογράφους και εκδότες στην Ευρώπη, οι οποίοι προσθέτουν μερικές φορές στο περιεχόμενο των χαρτών δικές τους γνώσεις, εμπειρίες και χρωματισμούς. Αυτό γίνεται, π.χ., από τους γνωστούς Lotter, Seuter, Ottens, Weigel, Homann, Blair κ.ά., των οποίων οι χάρτες φαίνονται σχεδόν ταυτόσημοι με εκείνους του Delisle.²³

Σημαντικό θέμα στη χαρτογραφική προσέγγιση της Χάρτας και της παραγωγής της είναι και η τυπογραφική της ιστορία και το χαρτί στο οποίο εκτυπώθηκαν τα φύλλα της. Η Βιέννη ήταν κέντρο τυπογραφικής δραστηριότητας, με υψηλές δυνατότητες χαλκογραφικής εκτύπωσης, στις οποίες προστέθηκαν σταδιακά από το 1796 και ύστερα και οι τεχνικές της λιθογραφίας.²⁴ Μετά την ολοκλήρωση της αρχικής συνθετικής, σχεδιαστικής και συντακτικής της φάσης στο Βουκουρέστι, η Χάρτα προετοιμάστηκε στη Βιέννη, για να ακολουθήσει η πρακτική διαδικασία της χάραξης και χαλκογραφικής εκτύπωσης των δώδεκα φύλλων της στα εργαστήρια των Franz Müller και Jakob Nitsch. Η εκτύπωση των φύλλων διήρκεσε όλο το α' εξάμηνο του 1797, και, εάν η σχετική αναφορά «περί αντιτύπων illuminati και scuri» υποδηλώνει κάτι σχετικά με την τεχνική χάραξης,²⁵ τότε πρέπει να ακολουθήθηκε η διαδικασία της ανάγλυφης χάραξης, κατά τη ζωγραφική τεχνική του William Blake (1788) που επιτρέπει την προσθήκη υδροχρωμάτων με το χέρι πριν από την εκτύπωση. Σύμφωνα με τον ελληνόφωνο τύπο της εποχής στη Βιέννη, η Χάρτα τυπώθηκε σε ολλανδικό χαρτί «Ελέφας», ονομασία που αναφέρεται στις διαστάσεις και (κυρίως) στην ποιότητά του.²⁶ Τα χαρτιά της εποχής ήταν γαλαζοπράσινης απόχρωσης με γραμμώσεις, ενώ ο ελέφας ήταν λευκός (ως ελεφαντόδοντο), χωρίς γραμμώσεις

²³ Για τον λόγο αυτό, είναι προτιμότερο να αναφέρεται κάποιος σε «τυπολογία Delisle» για να χαρακτηρίσει το πρότυπο της Χάρτας, αφού κατά πάσα πιθανότητα ο Ρήγας χρησιμοποίησε αντίγραφα άλλων μεταγενέστερων και πλοσιέστερων στην εποχή του χαρτών. Το ίδιο ισχύει και για τη χρονολόγηση του προτύπου, εφόσον οι χάρτες της «τυπολογίας Delisle» εκδίδονται σχεδόν καθόλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

²⁴ Τα πρωτεία εφαρμογής της χαλκογραφίας διεκδικεί η πρώτη έντυπη έκδοση της Γεωγραφίας του Πτολεμαίου στη Μπολόνια τον Ιούνιο του 1477 από τον Domenico de' Lapi, σε λατινική μετάφραση από τα ελληνικά του Jacopo d' Angelo, σε συνεργασία με τον Εμμανούήλ Χρυσολωρά στις αρχές του αιώνα, και με σχεδιαστή των χαρτών τον Taddeo Crivelli. Τη λιθογραφία ανακάλυψε ο Βαυαρός Alois Senefelder και εφαρμόστηκε σε χαρτογραφικές εκτυπώσεις στο Μόναχο από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

²⁵ K. Άμαντου, 1930. Ανέκδοτα Έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή. Αθήναι: Σύλλογος προς Διάδοσην Ωφελίμων Βιβλίων.

²⁶ Διάσταση φύλλου περ. 50x70 εκ., η οποία στη Βρετανία ονομάζεται «Imperial».

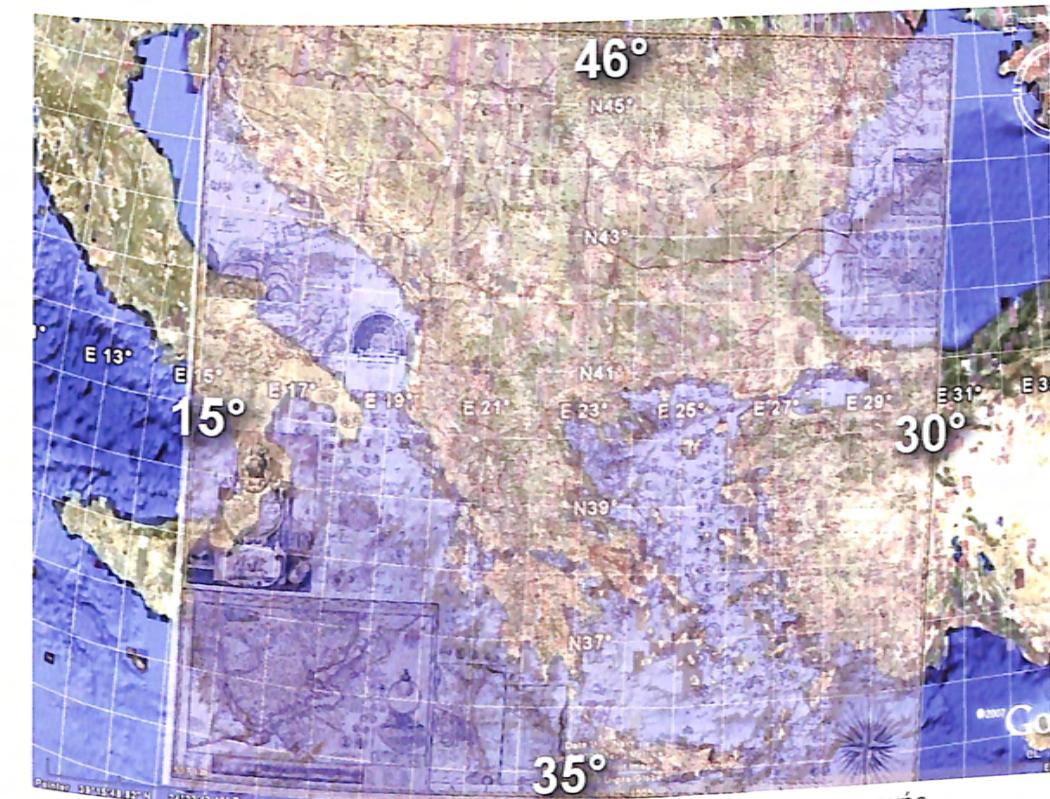
ή ραβδώσεις.²⁷ Μετά το 1816 έγινε γνωστός ως «βελίνα», ενώ από το 1830 επικράτησε το βιομηχανικό χαρτί. Δεν φαίνεται πάντως ακόμη βεβαιωμένο ότι ο «Ελέφας» χρησιμοποιήθηκε και για τα 1220 αντίτυπα της πλήρους Χάρτας, εφόσον θα έπρεπε να τυπωθούν στο ακριβό αυτό χαρτί περίπου 14.650 φύλλα. Ίσως εξ ανάγκης να προέκυψε και μια «συμβιβαστική» τυπογραφική επιλογή μεταξύ της ποιότητας του χαρτιού και της χρήσης του χρώματος.²⁸

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ

Ομότιμος Καθηγητής Ανωτέρας Γεωδαισίας
και Χαρτογραφίας της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ.
Εργαστήριο Χαρτογραφίας και Γεωγραφικής Ανάλυσης.
Honorary Fellow International
Cartographic Association.

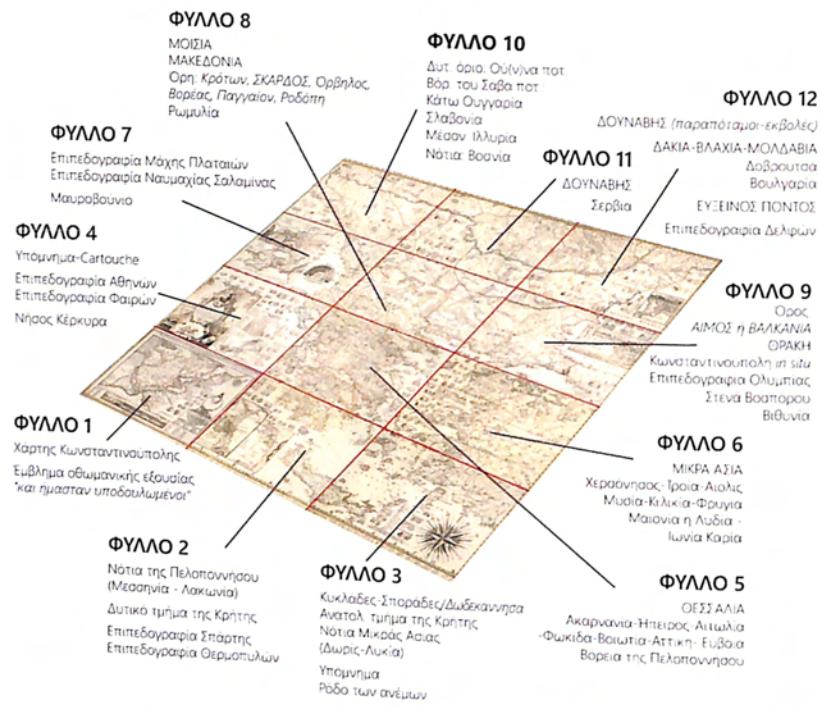
Εικ. 1. Η προσαρμογή της Χάρτας σε απεικόνιση της ψηφιακής υδρογείου σφαίρας της Google Earth. Πηγή: Λιβιεράτος, 2017.

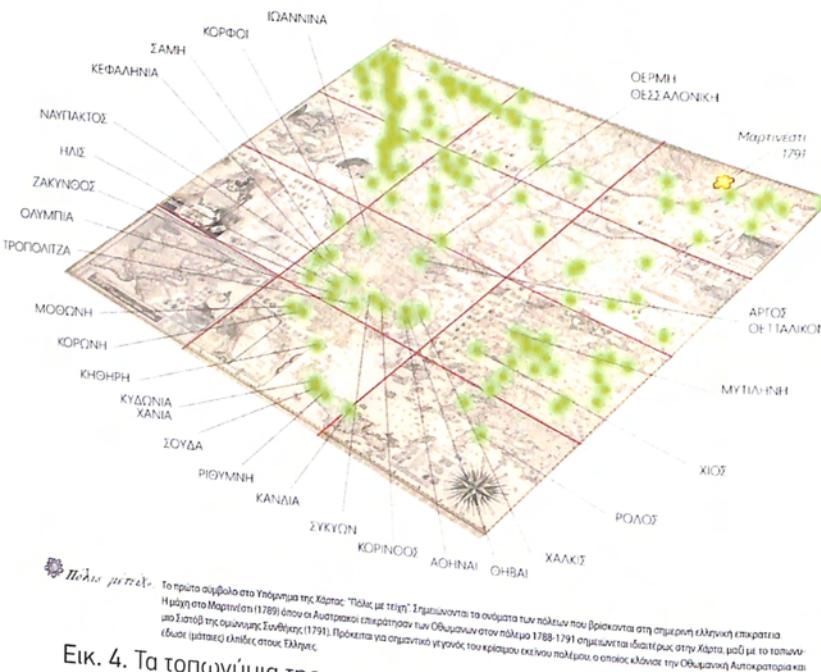
Εικ. 2. Η προσαρμογή της Χάρτας σε απεικόνιση ευρύτερης περιοχής του ψηφιακού χάρτη της Google Earth. Πηγή: Λιβιεράτος, 2017.

²⁷ Περί του χαρτιού «Ελέφας» οι πληροφορίες προέρχονται από προσωπική επικοινωνία με τον Peter van der Krogt, του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ.

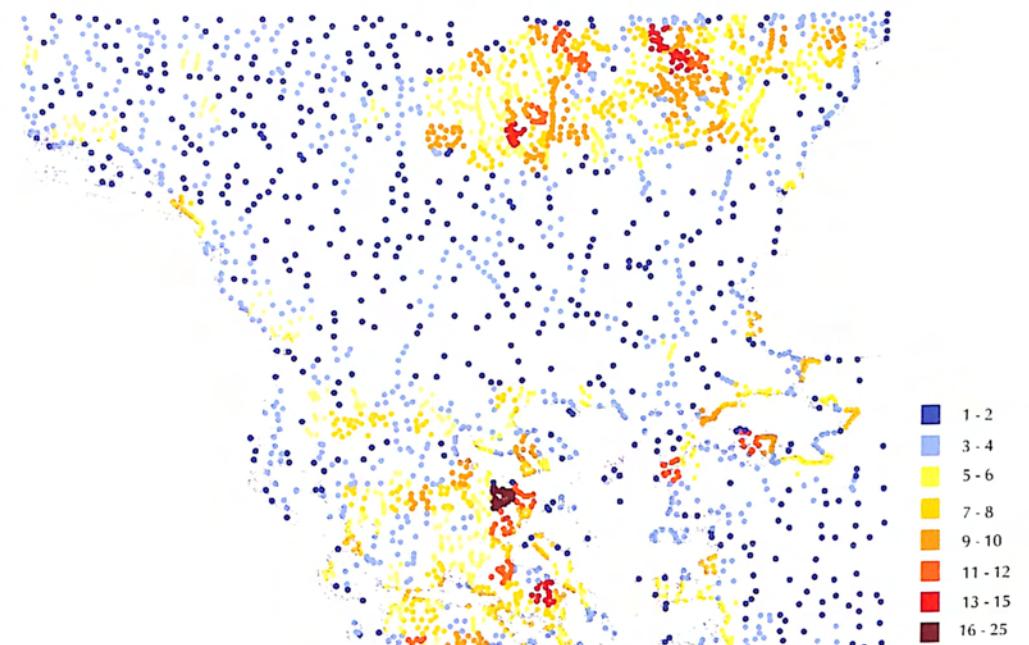
²⁸ Το παρόν κείμενο βασίζεται στην επετειακή έκδοση της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης (ΒΚΠ) του ΑΠΘ: Ε. Λιβιεράτος, 2017. Η Χάρτα του Ρήγα. Τα δύο (συν) πρόσωπα. Μια «άλλη» ανάγνωση του χάρτη. Τρικόγλειος Βιβλιοθήκη, 1, Θεσσαλονίκη: ΒΚΠ ΑΠΘ, στην οποία παρατίθενται επιπλέον ιστορικά και χαρτογραφικά στοιχεία, οι υποθέσεις σύνταξης του χάρτη και η συγκριτική ανάλυση της Χάρτας με τα πρότυπά της, καθώς και τις τυπολογίες της, που ανακαλύφτηκαν το 2008 (Ε. Livieratos, 2008. "On the unveiling of two versions of Riga's Velestīlis Charta". *e-Perimetron*, Vol. 3, No. 3, 183-190, http://www.e-perimetron.org/Vol_3_3/Livieratos_b.pdf) μεταξύ των οποίων και το αντίτυπο της Πασχαλείου Σχολής Καπεσόβου Ιωαννίνων (Ε. Livieratos, 2010. "A variant of Riga's Velestīlis Version-A Charta: The Kapesovo copy". *e-Perimetron*, Vol. 5, No. 2, 103-106, http://www.e-perimetron.org/Vol_5_2/Livieratos.pdf).

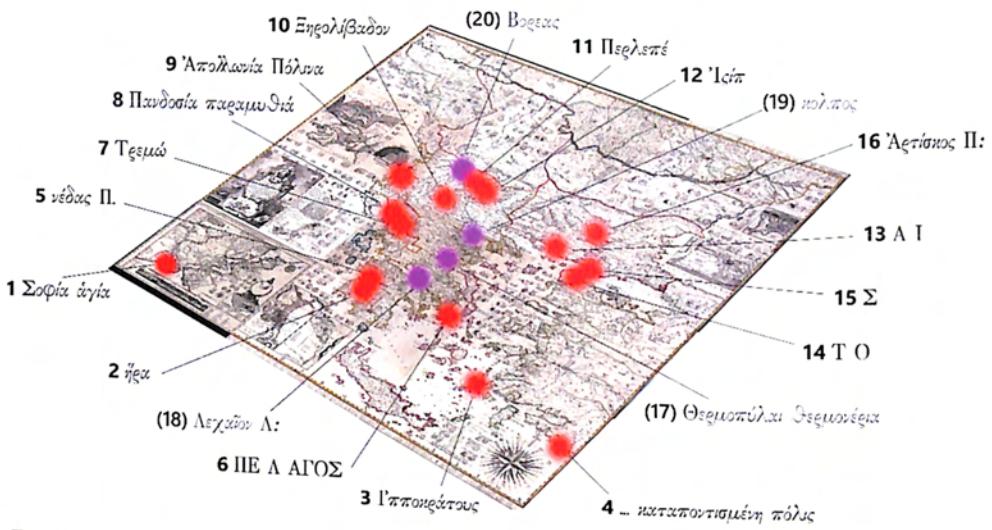
Εικ. 3. Το γεωγραφικό περιεχόμενο των δώδεκα φύλλων της Χάρτας. Πηγή: Λιβιεράτος, 2017.

Εικ. 4. Τα τοπωνύμια της κατηγορίας «Πόλις με τείχη» της Χάρτας, που βρίσκονται στη σημερινή ελληνική επικράτεια,

Εικ. 5. Σύγχρονη θεματική χαρτογράφηση της πυκνότητας όλων των οικιστικών κατηγοριών στη Χάρτα, ανά μονάδα εδαφικής επιφανείας 20X20' - περ. 35X35 χλμ. (Τσορλίν, 2017). Φαίνονται εναργέστατα τα επίπεδα συσσώρευσης που καταγράφονται από τον Ρήγα, με τα μέγιστα σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, αλλά και με μεμονωμένους τόπους ειδικού ενδιαφέροντός του. Πηγή: Λιβιεράτος, 2017.

Εικ. 6. Σύνοψη των διαφορών που δημιουργούν τους Τύπους Α, Β και τις παραλλαγές του Τύπου Α της Χάρτας. Δεν σημειώνονται επιπλέον σχηματικές διαφορές (όπως σε γραμμικά στοιχεία, π.χ. οδοί, ποταμοί κ.ά.) που συνοδεύουν τοπωνύμια. Το υπόβαθρο είναι η Χάρτα της Τρικογλείου Βιβλιοθήκης ΒΚΠ ΑΠΘ (Τύπου Β). Πηγή: Λιβιεράτος, 2017.

Εικ. 7. Μία από τις διαφορές των Τύπων Α (αριστερά) και Β (δεξιά) της Χάρτας στην περιοχή του Καστελλορίζου (Καστελρώσσο) του Φύλλου 3. Στον Τύπο Β έχει προστεθεί η φράση «Φαίνεται μία καταποντισμένη πόλις εις την θάλασσαν». Πηγή: Λιβιεράτος, 2017.